

B. P. HASDEU ȘI LIBERALISMUL

Ovidiu Pecican

Adevărul este că, până astăzi, studiul liberalismului din secolul XIX, a rădăcinilor, doctrinelor și exponenților lui a avansat ezitant și meandrat, în pofida existenței unui Institut de Studii Liberale și a multor contribuții punctiforme, provenind dinspre interesul individual ori de grup al istoricilor. Stingherit de presiunea ideologică până în 1989, acest câmp de interes nu a fost nici după acest an considerat prioritar. Cele câteva partide de factură liberală de la începutul anilor 90, resorbite ulterior, nu fără dificultate, în Partidul Național Liberal de astăzi nu au avut disponibilități pentru a susține un astfel de program; poate și fiindcă se temeau instinctiv de ezitățile, eșecurile, incongruențele pe care le-ar fi găsit acolo. Fapt mirabil, nici adversarii mișcării liberale nu au finanțat ori încurajat astfel de elucidări, socotind, peșemne, că este vorba despre un trecut prea îndepărtat pentru a fi și relevant. Recuperările, în bine și în rău, au vizat mai degrabă liberalismul interbelic, dovedind încă o dată că, dacă programele de perspectivă lipsesc, nici memoria nu are bătaie lungă.

Iată-ne, astfel, într-o situație în care cele mai importante auxiliare ale înțelegerii noastre actuale cu privire la începuturile mișcării de idei și a mișcării politice liberale rămân cărți precum sintezele lui E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, și Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*.

Cât despre personalitățile liberale cele mai semnificative, avem, de pildă, ediții din jurnalul și din corespondența lui C. A. Rosetti, dar nu și o monografie recentă care să reconstituie liniile de forță ale unei vieți ce a părut, la un moment dat, încarnarea radicalismului liberal. Nici I. C. Brătianu și ceilalți membri ai dinastiei lui liberale nu s-au bucurat, în linii mari, de abordări lipsite de spirit partizan. O recuperare mai consistentă a fost cea – valorizantă mai ales sub raportul activității lui istorice – pe care Al. Zub a izbutit-o în cazul lui M. Kogălniceanu.

Un liberal de excepție, deși atipic, a fost și B. P. Hasdeu, dar despre liberalismul lui monografiile mai vechi și mai recente vorbesc – atunci când o fac – în treacăt, nesatisfăcător¹. Eu însumi am atins abia tangențial chestiunea într-o cercetare vizând probarea existenței unei adevărate școli a hașdeenilor². Adept al principiilor liberale încă din tinerețe, el le-a dublat, într-o manieră extrem de interesantă, cu conștiința ascendenței aristocratice și chiar princiare a familiei din care provenea și le-a împletit cu devotamentul pentru cauza națională a românilor. În acest fel, publicistica lui,

¹ George Munteanu, *B. P. Hasdeu*, București, E. P. L., 1963; Mihai Drăgan, *B. P. Hasdeu*, Iași, Editura Junimea, 1972; Vasile Sandu, *Publicistica lui Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1974; idem, *Viața lui B. P. Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1989; Ion Oprișan, *Romanul vieții lui B. P. Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1990.

² În ce mă privește, am tratat chestiunea, repetat, în Ovidiu Pecican, *Hașdeenii. O odisee a receptării*, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2003, p. 127-198; idem, *B. P. Hasdeu istoric*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004, p. 98-124.

consecvent liberală, în datele ei esențiale, a cunoscut o mutație de accent înspre naționalismul militant în așa măsură, încât ideile lui liberale s-au văzut curând îngrădite de o anume xenofobie, de antisemitism și de obsesia priorității afirmării comunității naționale în raport cu orice individualism.

În perioada 1857-1866, istoricul și publicistul este dublat de omul ce slujea decis un program de orientare liberală și de modernizare a societății românești. Ce fel de liberalism manifesta, însă, Hasdeu, e o altă problemă. Să observăm că, optând pentru sprijinirea domnitorului și dezavuarea adunării legiuitoare, gazetarul se mărturisea implicit adeptul unui autoritarism luminat³, pe care-l slujea doar atâta vreme cât rămânea luminat. Pe de altă parte, atacurile din *Aghiuză* la adresa lui C. A. Rosetti și I. Brătianu îl situează printre adversarii liberalilor radicali, critica lui fiind totuși elaborată de pe poziții liberale⁴. Cum se știe⁵, între liberalismul profesat de Kogălniceanu și cel reprezentat de I. Brătianu este o distanță. În timp ce “caracterul revoluționar al acțiunii lui Kogălniceanu s-a mărginit la dărâmarea vechiului sistem al privilegiilor boierești și la împrăștierea țăranilor”, concepția lui rămânând legată tot de pământ⁶, Ion Brătianu s-a afirmat ca adevăratul “animator al burgheziei”⁷. În acest fel, unul a fost omul epocii 1840-1870, în vreme ce al doilea rămânea să marcheze epoca ce începea cu anul 1871⁸. Între acești poli, Hasdeu este mai aproape de Kogălniceanu, cu exaltarea țăranului și a mediilor rurale pe care – am pomenit deja – o opune “lingușirii elementului urban”. După 1870, atunci când rolul constructiv major îi va reveni lui I. Brătianu, Hasdeu va rămâne consecvent cu sine, îndepărtându-se de comandamentele epocii în linia liberalismului și accentuându-și aportul pe lungimea de undă a naționalismului. Și, în vreme ce relațiile sociale cu Brătianu sunt dintre cele bune⁹, sub raport politic Hasdeu prefera să nu intre în Partidul Liberal, menținându-se într-o atitudine prudentă de “tovărășie de drum” cu liberalii. Rezervele lui privesc atât modul de lucru al lui Brătianu¹⁰, cât și temeiul însuși al Partidului Liberal¹¹.

³ Poate că aceasta ca o consecință a atmosferei în care se formase în Rusia, impregnată – de la Ecaterina a II-a și Alexandru I încoace – de absolutism liberal (ca alternativă la absolutismul despotoc și retrograd). Vezi Victor Leontovich, *Histoire du libéralisme en Russie*, Paris, Fayard, 1979, p. 17-109.

⁴ Vasile Sandu, *Publicistica lui Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1974, p. 62-70 discută fără a trage concluziile de rigoare asupra articolelor îndreptate de Hasdeu împotriva celor trei.

⁵ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, București, Editura Minerva, 1992, vol. I, p. 90-92 și 174-176.

⁶ *Ibidem*, p. 91.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 91-92.

⁹ Brătianu îl susține în obținerea de facilități pentru călătoriile externe, în 1880 îl însoțește în campania electorală (deși nu candidează pe listele liberalilor), îl vizitează o dată și este nașul fiicei sale Iulia. La rândul său, Hasdeu face ca Brătianu să fie ales “membru onorific la Academie (1885), se afișează în campania electorală alături de el – dându-i astfel și girul propriului prestigiu (1883), soția și fiica sa le întâmpină pe soția și fiica lui Brătianu în gară la Paris. Sub raport politic, însă, Hasdeu consideră când că Brătianu a făcut prostii (iunie 1884) și că “Eu nu sunt amestecat în fleacurile lui și nu mă voi amesteca”, când că Brătianu procedează just în măsurile luate împotriva răsculaților din 1888 (Hasdeu e convins că răscaloarele sunt rezultatul mașinațiilor rusești). Istoricul se vede pe sine ca pe un ‘roșu’ indisciplinat și foarte independent, însă drept și nepasionat (adică fără partis-pris) (conform scrisorii către cele două Iulii din 22 martie stil vechi 1885). Trei ani mai târziu, într-o altă scrisoare, el își mai explică o dată atitudinea față de Brătianu și Partidul Liberal: “Deși personalmente toate partitile mă stimează și mă curtează deopotrivă, totuși eu unul, până ce nu voi vedea un partid adevărat liberal, adecă fără hoji ca tovarăși și fără cărciumii ca temelie, nu mă unesc și nu mă fac solidar cu nimenea” (cf. *Corespondența B. P. Hasdeu – Iulia Hasdeu*, în *Documente și manuscrise literare*, București, Editura Academiei R.S.R., vol. III, 1976, p. 40, 101, 112, 140, 165, 166, 187, 200-201, 203, 410, 415, 416).

¹⁰ Brătianu “a făcut câteva prostii piramidale...” (10/ 22 iunie 1884, în *ibidem*, p. 165), își distruge colaboratorii (31 ianuarie stil vechi 1885, în *ibidem*, p. 187), s-a înconjurat de tâlhari (scrisoare anterioară datei de 8 aprilie 1888, în *ibidem*, p. 415).

¹¹ Este alcătuit din hoji și are cărciumile ca temelie. Hasdeu vrea un partid adevărat liberal, altul, desigur, decât cel deja existent (vezi *supra*, n. 62). *Ibidem*, p. 415 (scrisoarea anterioară datei de 8 aprilie 1888).

Se mai cuvine menționat că, după instalarea dinastiei străine, Hasdeu a fost unul dintre criticii acerbi ai principelui Carol I. Nu pentru că între timp și-ar fi modificat opiniile profesate anterior cu privire la calea de urmat în modernizarea societății noastre, ci fiindcă era cuzist, pro-francez, credea în misiunea istorică a gînteii latine și, în consecință, era împotriva unei dinastii de origine prusacă. Dincolo de aceste premise, politica filo-germană a lui Carol I – care a stîrnit atîtea temeri pînă pe la 1871 – nu era de natură să atenueze atitudinea lui Hasdeu. Publicistul va reveni asupra ei abia mai tîrziu, evoluând în sensul unor tot mai bune raporturi cu casa domnitoare¹². Dacă trecem peste această “inconsecvență” datorată unor cauze particulare, concrete, am putea spune că, în esență, Hasdeu a rămas favorabil întregii viață unui liberalism emanat de sus. La aceasta vor fi contribuit și rădăcinile sale aristocratice, nu doar ambianța în care s-a format. Dar un rol trebuie să-i fi revenit și prea recenteii istorii a instituțiilor democrat-burgeze, inaugurate după 1848 și, mai ales, după 1859, respectiv la 1866. Oricum ar fi, liberalismul lui Hasdeu, așa cum se profilează el, este strîns legat de întreaga concepție romantică profesată și nu poate fi înțeles izolat de celelalte componente (naționalismul, tradiționalismul ruralist etc.) ale aceleia. Ca și în cazul lui Kogălniceanu ori I. Brătianu, și la Hasdeu liberalismul nu se rezumă la a critica rînduiriile existente – ceea ce, la un moment dat, părea să fie principala obiecție posibil de formulat la adresa concepției liberale –, ci devine o pledoarie pentru asumarea puterii și realizarea proiectului liberal¹³.

Chestiunea liberalismului hasdean este însă departe de a fi deplin elucidat prin rîndurile de mai sus. Recentă re-lectură a conservatorismului în general și a celui maioreșcian în special, ca și a liberalismului, întreprinsă de mai mulți autori tineri¹⁴, îndeamnă la reluarea chestiunii în alte cadre teoretice și la adîncirea efortului interpretativ. În noua perspectivă, Maiorescu și junimiștii s-ar deosebi, esențialmente, de liberalii acelei clipe istorice – caracterizați de recursul la ideologie (înțeles, acesta, ca demagogie) – prin abordarea mai consecventă și mai pragmatică a ideii de reformă (socială, politică, statală, educativă etc.)¹⁵. În loc de simulacrele grăbite de restructurare liberală și de la “demagogia naționalistă misticoidă” a liberalilor¹⁶, conservatorismul românesc oferă, în această lectură, soluții adaptate la realitatea din teren. Șocul descoperirii retardării societății românești față de Occident a creat o mare vulnerabilitate a acesteia față de ideologiile “centrului” (printre care naționalismul grobian) și, mai ales,

¹² Această evoluție, care a inclus decernarea de către principele Carol a unei medalii de aur pentru istoria națională ca răsplată a eforturilor de a fi scris *Istoria critică a românilor* (3 februarie 1874), va culmina cu testamentul prin care Hasdeu intenționa să lase averea sa micului principe Nicolae. Pentru proiectul testamentar: Mateiu I. Caragiale, scrisoarea către N. A. Boicescu din 26 ianuarie 1907, în Al. Oprea, *Mateiu Caragiale – un personaj. Dosar al existenței*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 1979, p. 182.

¹³ Astfel, Hasdeu este mai aproape de François Guizot decât de Benjamin Constant, dacă este să îl situăm în raport cu tipurile de atitudine liberală discutate de Pierre Manent în *Istoria intelectuală a liberalismului*, București, Editura Humanitas, 1992.

¹⁴ Vezi, în acest sens, antologia lui Ioan Stanomir, Laurențiu Vlad (coord.), *A fi conservator*, București, Editura Meridiane, 2002; Ciprian Șiulea, *Maiorescu și românii*, în *Retori, simulacre, imposturi. Cultură și ideologii în România*, București, Editura Compania, 2003, p. 68-130; Sorin Adam Matei, *Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*, București, Editura Compania, 2004, în special eseurile *Pașoptismul: liberalismul între colectivism și elitism* (p. 54-75), *Junimismul: un liberalism tehocratic* (p. 76-98) și, respectiv, *Intelectualii ca leac pentru boala “formelor fără fond”* (p. 99-113).

¹⁵ C. Șiulea, *op. cit.*, p. 79. La p. 96, autorul adaugă și că “Pragmatismul, element definitoriu pentru doctrinele conservatoare, constituie, după părerea mea, paradigma cea mai adecvată pentru a descrie ideile lui Maiorescu”.

¹⁶ Sintagma în *ibidem*, p. 72.

față de formele corupte în care asemenea ideologii ajung la periferie¹⁷. Liberalismul românesc de secolul al XIX-lea a fost “prea colectivizat, mesianic, populist și naționalist”¹⁸, ignorând, totodată, idealul egalității¹⁹. În înțelegerea pe care o dau liberalii libertății națiunii, aceasta subordonează libertatea individuală²⁰. Criticile liberalismului secolului XIX în asemenea termeni sunt, în principiu, judicioase, la fel cum și atribuirea pe seama conservatorismului a unui spirit pragmatic are teme. Supoziții precum aceea după care “... nu este exclus ca Maiorescu, pe lângă interesele conjuncturale ale luptei politice, să fi avut chiar și convingeri liberale”²¹ și afirmații vizând „... repetatele revendicări ale lui Maiorescu de la liberalism, încă de la începutul carierei lui politice”²², oricât de întemeiate ar fi, riscă să transforme conservatorismul într-o variantă de liberalism mai adaptată împrejurărilor istorice date. Or, din două una: ori lucrurile au stat într-adevăr astfel, și atunci conservatorismul a fost altceva – eventual spiritul retrograd moșieresc atribuit acestuia de ideologia comunistă românească –, ori termenului de liberalism i se conferă mai multe semnificații. Către prima interpretare conduce și constatarea că în ambele partide boierii aveau o pondere foarte apropiată²³. Dar această apropiere sub raportul compoziției sociale a celor două partide poate însemna doar că – la fel ca în România postcomunistă – altele sunt criteriile ce prezidau asocierile, nu cele de natură programatică.

Aceeași dificultate ne întâmpină și în strădania de a califica opțiunile politice hașdeene în a doua parte a vieții. După eșecul „revoluției de la Ploiești”, Hasdeu și-a domolit antidinasticismul, evoluând, în cele din urmă, către legitimism și chiar înspre un anume conservatorism. Către acesta trebuia, prin forța lucrurilor, să îl poarte pasiunea pentru trecut și continuitatea istorică, preocuparea pentru redescoperirea tradițiilor românești (prin intermediul chestionarelor lui) ca și nevoia foarte personală de înrădăcinare în România. Desigur, și în cazul lui – ca și în acela al lui Titu Maiorescu – se pune întrebarea dacă nu cumva folosim ilicit termenul de conservatorism cu dublu sens. Ar trebui distins, iar distincția este, cred omologabilă și cu privire la noțiunea de liberalism – între aderarea la cele mai generale principii și atitudini de un anume tip, pe de o parte, și adevărată față de strategiile și tacticile politice conservatoare, respectiv liberale. În acest fel, s-ar ști tot timpul despre ce se discută, fără alunecări de sensuri. Or, din acest secund punct de vedere, așa cum Maiorescu rămâne un conservator pe

¹⁷ *Ibidem*, p. 96-97.

¹⁸ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 56.

¹⁹ *Ibidem*, p. 58-59. De fapt, el a fost, în bună măsură, și antisemit, dar analizele detaliate asupra acestui aspect lipsesc deocamdată. Vezi Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919) de la excludere la emancipare*, București, Editura Hasefer, 1996.

²⁰ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 63, p. 66.

²¹ C. Șiulea, *op. cit.*, p. 104. Autorul precizează că se referă la Maiorescu, în acel context, “din punctul de vedere *exclusiv* (subl. O. P.) al luptei pentru putere”.

²² *Ibidem*.

²³ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 83: “Partidul liberal și cel conservator aveau ca membri urmași de boieri sau foști boieri în proporții egale: 41%. În ceea ce-i privește pe marii boieri, 7% dintre liberali și 10% dintre conservatori proveneau din această clasă”. Autorul trimite pentru aceste cifre la Andrew C. Janos, *Gentry in the modern world. The Romanian boyars and Hungarian nobles in the rising national state*, comunicare prezentată la Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene, al treilea Congres Internațional, București, 1974. Menționez aici că, sub acest raport, B. P. Hasdeu provenea dintr-o familie boierească pauperizată, deși cu o ascendență de prima mână. În virtutea acestei poziții sociale, el ar fi putut face parte din oricare dintre cele două partide. A preferat, totuși, să nu devină membrul nici unuia, deși a simpatizat cu liberalii (între limite deja evocate). Totodată, dedicând o “Odă la ciocoi”, devine clar că el îi viza pe ciocoi din ambele partide – și chiar din afara lor –, în pofida faptului că interpretările deja clasicizate pretind că trimiterea s-ar fi făcut la conservatori.

parcursul întregii sale cariere publice, netrecând la liberali, tot astfel, nici Hasdeu nu va depăși stadiul criticilor orale adresate spectrului politic liberal, pentru a se integra Partidului Conservator.

Fără a recurge la scenarii fără acoperire, dar ținând seama de rolul pe care l-a jucat realmente francmasoneria în forjarea României unite moderne, aș trimite către realitatea – subestimată, adeseori, în discuțiile savante – a existenței mai multor loji masonice active în epocă pe teritoriul românesc. Se știe că Titu Maiorescu a aparținut uneia dintre ele²⁴. Nu se știe, deocamdată, nimic sigur despre posibila apartenență a lui Hasdeu. Cum însă acesta a fost un prieten intim al lui Gh. Chițu, ministru în repetate rânduri, fost comisar revoluționar pașoptist și – fapt certificat – membru al lojii craiovene „Unirea”, aflată sub obediența Marelui Orient al Franței, se prea poate ca și Hasdeu să fi făcut parte din aceasta²⁵. Într-un context de viață publică în care delimitările principale funcționau vag, intermitent și parțial, recursul la grile explicative plurale poate fi util în mai buna înțelegere a situațiilor neclare.

Am scris mai demult un text despre cât de caragialesc putea fi Bogdan Petriceicu Hasdeu atunci când, lăsând pentru scurtul răgaz al campaniei electorale condeii deoparte, se avânta în lupta pentru cucerirea unui loc de deputat în parlament. Metamorfoza se poate vedea și numai din fragmente epistolare cum este acesta, datorat „catindatului” la deputăție B. P. Hasdeu: „Lupta pentru alegeri la Cămeră s-a început. Chițuleștii mă susțin grozav la Craiova. Dacă mă voi alege, numai atunci voi putea să zic că m-am liniștit, căci din deputăție voi putea să trec apoi la Paris într-un post...” (1883, 26 martie stil vechi). Este un crâmpel din culisele campaniei unui candidat așa-zicând independent, fiindcă Hasdeu nu era membru al Partidului condus de Brătianu. Aceasta nu îl împiedica pe unul dintre oamenii forte ai liberalilor olteni – dar și ai uneia dintre lojile francmasonice ale acestei provincii românești – să îl susțină. În 14/28 aprilie Hasdeu continuă evocarea bătăliei lui electorale: „Dragelor mele Iulie, Ieri, vineri, m-am întors din Craiova [...] Am ținut în Craiova două întruniri. La una au fost peste 1.500 de oameni. Toți amicii mi-au spus că discursul meu (improvizat, nu scris) a fost admirabil. În orice caz, am zguduit, am mișcat inimile tuturor, astfel că mulți au plâns”. În fine, finalul acestui episod al aventurii lui politice în formularea protagonistului însuși arată așa: „Dragelor mele Iulie, Din jurnale știți deja, desigur, rezultatul alegerilor de la Craiova. Am căzut, dar am căzut într-un mod atât de strălucit, încât s-au speriat chiar dușmanii mei. Deși Chițu nu putea să mă susțină, deși Stolojan m-a combătut cu înverșunare, deși sosisem la Craiova abia cu o săptămână înainte de alegeri, deși adversarii mei au cheltuit mii de franci, pe când eu n-am dat nimănui nici o para frântă, totuși am avut 247 voturi și mi-au lipsit numai 50 de voturi pentru ca să fiu proclamat deputat. Plecarea mea din Craiova a fost un adevărat marș triumfal. 150 persoane, floarea orașului, în 40 birje au defilat după birja mea până la gară prin Craiova întreagă și la gară toasturi peste toasturi. Fiindcă declarasem că nu voi face politică militantă, ci numai de principii, chiar opoziția a fost cu mine. Camera de față este constituantă; în

²⁴ Mihai Dim. Sturza, *Junimea, societate secretă* (II), în „Convorbiri Literare”, nr. 7 (103), iulie 2004, p. 15-19.

²⁵ Mihai Sorin Rădulescu, *Francmasoni în Olenia la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în *Memorie și strămoși*, București, Editura Albatros, 2002, p. 166: “Loja «Unirea» din Craiova a fost constituită în 1870-1871, «în rit francez și de Memphis». Printre cei pe seama cărora se cereau diplome de maeștri într-o scrisoare trimisă la 1 iunie 1871 se numără – ocupând pe listă chiar primul loc – și Quitzou (Chițu) Georges, devenit maestru la 29 mai 1870, în aceeași lojă. Concepția hasdeană din *Sic cogito* și din arhitectura pe care a proiectat-o el însuși – cavoul Iuliei și castelul de la Cămpina – trimite la arsenalul de simboluri masonice.

septembrie se alege o altă Cameră, ordinară, și atunci – chiar dacă ar crăpa d.[omnul] Stolojanu – mă voi alege, iar el poate să cază. Romanescu a cheltuit 1.500 poli și totuși a avut numai 117 voturi. Am organizat în Craiova un mare partid al meu, compus din profesori, preoți, și tot ce e inteligentă”. Cum se vede, acum Hasdeu opunea “tâlharilor” de prin crășme ai lui Brătianu, criticați cu asprime, “intelighenția” locală, dascălimea și clerul. La drept vorbind, tot prin cărciumi s-au pus și bazele socialismului românesc – câtă vreme Constantin Dobrogeanu-Gherea își câștiga existența ca birtaș –, și nici criticul prin excelență al politicianismului românesc din acele timpuri, I. L. Caragiale, care își formula opiniile tăioase de pe poziții conservatoare, nu era altceva decât un cărciumar, în anumite etape ale activității lui²⁶. Interesant rămâne că Hasdeu spera să poată opune delincvenților ce își urzeau politica prin restaurante în slujba lui Brătianu un partid, pesemne tot liberal, alcătuit din elitele studioase, deținătoarele monopolului și prestigiului cunoașterii. Prin această convingere, savantul deschidea calea politicianului de mai târziu Nicolae Iorga, în al cărui discurs politic se pot recunoaște și teze naționaliste, și motive xenofobe, și formulări antisemite, ca la predecesorul lui.

Chestiunea raportării lui B. P. Hasdeu la liberalism deschide, prin urmare, cutia Pandorei și semnaleză tuturor celor interesați necesitatea unor distincții metodologice în studiul ideilor, acțiunilor, forțelor și personalităților liberale ale timpului. Cât și ce anume din ideile liberalismului a interiorizat Hasdeu? În ce măsură și între ce limite l-au îmboldit aceste idei să se alătore forțelor politice liberale? Aproximarea lui de Kogălniceanu a însemnat o alianță de acțiune – consumată pe tărâm publicistic – în numele unor idei comune sau o formulă de colaborare conjuncturală? Relațiile de stimă și înrudire spirituală („nășia”) cu Brătianu a însemnat doar o relație personală între două personalități ale vieții publice românești sau și o alianță politică? Critica liberalismului de partid întreprinsă de Hasdeu este formulată de pe pozițiile unui liberalism autentic, mai radical, sau este mai curând o amendare a aceluia în virtutea unui aristocratism anticicoiesc, de factură cvasi-conservatoare? În fine, interogația cea mai gravă ar putea fi aceea privind atitudinea reală a lui Hasdeu: va fi fost el un liberal autentic, fie și cu toate rezervele și amendările constatabile la nivelul profesiei lui de credință și a activității lui publice, ori s-a rezumat să își urmărească interesele personale profitând de conjuncturi și relații cu diversele personaje de frunte ale mișcării liberale? Alte cercetări vor reuși, poate, să răspundă.

²⁶ Mitologia negativă a cărciumii, ventilată în publicistica politică, va trebui o dată investigată cu seriozitate, câtă vreme una dintre temele antisemitismului autohton era degradarea românilor pe la sate prin acțiunea crășmarilor spoliatori evrei. Nu în ultimul rând, până astăzi, birtul continuă să stigmatizeze, începuturile Partidului “România Mare” fiind asociate, în *Academia Cațavencu*, cu frecventarea unui restaurant din capitală.